

Məhəmməd Füzuli Və Məhtimqulu Fəraqi Yaradıcılığında Oxşar Motivlər
Similar Motifs In The Works Of Muhammed Fuzuli And Mahtimgulu Faragi

Sevinc Ağayeva
E-mail:
sevinj.aliyeva.76@bk.ru
Tel: +994506552580
Azerbaycan Milli Bilimler
Akademisi, Khazar Universites

Məqalənin gəldiyi
tarix/Received: 29.05.2025
Qəbul tarixi/Accepted:
17.06.2025
Nəşr tarixi/ Available Online:
15.10.2025

Xülasə: Tədqiqata cəlb etdiyimiz elmi məqalə müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün aktualdır. Burada biz müxtəlif əsrlərdə yaşamış və fərqli xalqlara məxsus olan tanınmış iki şairin divan ədəbiyyatı ənənələrinə uyğun olaraq yaratdıqları eyni janrlı və oxşar motivli nümunələri təqdim etməklə müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb etmişik. Bildirməliyik ki, XVI əsr klassik Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin qəzəlləri müqayisəli şəkildə elmi ədəbiyyatda müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq olunsada, XVIII əsr ustad türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqi qəzəlləri ilə mövzu, məzmun və forma baxımından işlənməmiş, müqayisələr aparılmamışdır. Bu məqsədlə biz çalışmışıq ki, hər iki şairin eyni motivli qəzəllərini müqayisə-tutuşdurma metodu ilə nəzərdən keçirək, səsləşmələri və fərqləri göstərək, həmçinin də şeir poetikasının xüsusiyyətlərini araşdıraq.

Müqayisəli metoddan istifadə etməklə apardığımız elmi təhlil Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bir yenilikdir. Elmi məqalədə həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə də münasibət bildirilir. Hər iki şairin qəzəllərinin müqayisəsi zamanı ətrafındakı real həyat hadisələrin klassik divan ədəbiyyatı şeir şəkillərinin qəlibinə uyğun olaraq poetik boyalarla təsvir edilməsi, həmçinin də fəlsəfi məna duyumuna uyğun formada məzmunla xələl gəlmədən təqdimatı aydın nəzərə çarpır. Bu cür oxşarlıq türkdillil xalqlar arasındakı bağlılığın daha da möhkəm olmasından qaynaqlanır.

Nəticəyə gəlincə, deməliyik ki, hər iki şair nümunəni dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini nəzərə almaqla, dil qanunlarına və ədəbi normalarına riayət etməklə təqdim etmişdir. Hər şeydən əvvəl müxtəlif əsrlərdə yaşayub-yaratmaqlarına başmayaraq, hər iki şair nəzm nümunələrini öz xalqına məxsus olan ana dilində qələmə almışdır. Qəzəl hər iki şairin janr qaynağıdır. Məzmun və formada oxşarlıq olsa da, bəzi fərqli xüsusiyyətlər də əldə edilmişdir. Bu barədə əsas mətdə ətraflı bəhs ediləcəkdir. Burada çalışmışıq ki, bütün mövcud vasitələrdən istifadə etməklə hər iki şairin yaradıcılığında ideya bədii xüsusiyyətləri oxuculara çatdıraq.

Açar sözlər: *türkmən ədəbiyyatı, Fəraqi, Füzuli, qəzəl, müqayisə*

Abstract: The scientific article, which we are involved in the study, is relevant for modern literary studies. Here, we have presented examples of the same genre and similar motifs created by two well-known poets who lived in different centuries and belonged to different peoples in accordance with the traditions of divan literature, and have involved them in comparative analysis. It should be noted that although the ghazals have been comparatively studied in various directions in the scientific literature of the XVI century classical Azerbaijani poet Muhammed Fuzuli, but they have not been studied and made in terms of theme, content, and form, comparisons with the ghazals of the XVIII century master Turkmen poet Mahtimgulu Faragi. For this purpose, we have tried to examine the ghazals of both poets with the same motif using the method of comparison and contrast, showing similarities and differences, and also examining the characteristics the poetics of the poem.

The scientific analysis we conducted using the comparative method is an innovation in Azerbaijani literary studies. The scientific article also addresses issues of both linguistics and literary studies. When comparing the ghazals of both poets, it is clearly noticeable that the real-life events around them are described with poetic colors in accordance with the mold of classical divan literature poetic images, as well as their presentation in a form that is consistent with the philosophical sense of meaning without compromising the content. This similarity stems from the even stronger bond between Turkic-speaking peoples.

As for the conclusion, we must say that both poets presented the example taking into account the socio-political situation of the time and adhering to the laws of language and literary norms. First of all, despite living and working in different centuries, both poets wrote their poetry in the native language of their people. Ghazal is the genre source of both poets. Although there is similarity in content and form, some different features have also been achieved. This will be discussed in detail in the main text. Here, we have tried to convey to readers the artistic and conceptual features of the work using all available means of both poets.

Keywords: *Turkmen literature, Faragi, Fuzuli, ghazal, comparison*

Giriş / Introduction: XVI əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyatının mütəfəkkir şairi Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı özündən sonrakı bütün türkdilli xalqların söz-sənət sahibləri üçün bir məktəb olmuşdur. Bu məktəb türkmən xalqının sevilən şairi Məhtimqulu Fəraqiyə də təsirsiz ötürməmişdir. Məhəmməd Füzuli dahi Azərbaycan şairi, Məhtimqulu Fəraqi isə ustad türkmən şairidir. Bu iki əvəzolunmaz sənətkar yaşayıb-yaratdıqları dövrü hərtərəfli təsvir etməklə, nümunələrində geniş mənə dairəsinə malik olan “söz xəzinəsi”ndən bəhrələnərək nəzər yetirdikləri, dərk etdikləri və görmək istədikləri həyat həqiqətlərinin poetik formada təsvirini verərək rəngli söz boyaları ilə parlaq ədəbi mənzərə yaratmışlar.

Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığı zəngin olsa da, həyatı çox əziyyətli keçmişdir. Bu cür həyat hadisələri şairin yaradıcılığına təsirsiz ötürməmişdir. Həyata küskün olan şair lirikasında yaşadığı mühtidən şikayət motivlərini poetik boyalarla, məcazlarla təsvir edir. Şair əruz və heca vəznli nümunələrində xalqına olan sonsuz sevgisini və rəğbətini ifadə etmiş, bəzən kədərli, bəzən də ümid dolu qəlbi ilə həyat həqiqətlərinin bir gün reallaşacağını və türkmən xalqının daha parlaq günlər yaşayacağını təsvir etmişdir.

Vətəninə bağlı olan ustad türkmən şairi lirik əsərlərini, dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli kimi, xalqına daha yaxın olan dildə yazmışdır.

Tədqiqat işimizdə türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin və XVI əsr dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin qəzəllərində oxşar motivləri tutuşduraraq müqayisəyə cəlb etməklə bərabər dil və üslub məsələlərini, mövzu və məzmun xüsusiyyətlərini hər iki xalq şairinin yaradıcılığında tədqiqat obyektinə kimi diqqətə çatdırırıq.

Məhtimqulu Fəraqi Şəxsiyyəti və Azərbaycan

XVIII əsrdə yaşayıb-yaradan türkmən xalq şairi Məhtimqulu Fəraqi özünəməxsus fərdi istedadla malik yaradıcılıq imkanları geniş olan sənətkardır. Şairin həyatı ilə əlaqədar bir çox tədqiqatçılar öz əsərlərində geniş məlumat verdikləri üçün təkrar olmasın deyərək məqalədə o haqda məlumat vermirik. Sadəcə, şairin həyatı ilə bağlı bir epizodu xüsusilə qeyd etmək istəyirik. Elmi ədəbiyyatda qeyd edilir: *“Məxdumqulu ilk gəncliyindən bəri sonsuz bir məhəbbətlə sevdidi Mənli adlı bir qıza qovuşmamış, bu eşq onu daim yandırmış, ilham qaynağına çevrilmiş, yaradıcılığını kövrüklənmişdir. Şair Mənliyə bir çox şeirlər də həsr etmişdir”* (Məxdumqulu, 2010, p. 5). Şairin həyatına təsir edən bu ağırlı məqam onu daha da şeiriyyətə bağlamış, daxili iztirabını lirik səhnələr yaratmaqla ifadə etməyə sövq etmişdir. Sevdidi Mənlini xatırladığı misralara diqqət yetirdikdə, elə bil ki, şairin onunla həmsöhbət olduğunu görürük. Saflığı Mənliyə gördüyü üçün onu daha düzgün başa düşdüyünü zənn edərək ürəyindən keçənləri rahatlıqla onunla bölüşməyə çalışır. Qeyd etmək istəyirik ki, sitatda diqqətimizi çəkən “Mənli” sözünü məqaləmizdə “Mənli” kimi veririk. Bir qədər mövzudan kənar olsa da, “Mənli” sözünün fonetik tərkibi haqqında bəzi dil faktlarını qeyd etmək istərdik. Qədim dil faktı hesab olunan η (sağır nun) Məhəmməd Füzulinin dilində də işlək samitlərdən olmuşdur. H.Mirzəzadə bununla bağlı qeyd edir ki, η (sağır nun), digəri isə qovuşuq n (n+q) səsidir. Hər iki səs istər qədim, istərsə də müasir türk dillərində söz başında işlənmir, lakin söz ortasında təxminən bütün türk dillərində təsadüf edilir (Mirzəzadə, 1990, pp. 22-23). Qədim sözlər lüğətində “məñ” sözü iki mənada verilir: 1. *Родимое пятно, родинка*; 2. *Пицца, корм для птиц* (Древнетюркский словарь, 1969, p. 342).

Mən eşqinə gədayam, yandırdın mən pərvanı,

Sənsiz indi neyləyim mən bu fəni cahanı,

Gül ruyini görsəm bir, nedim bəşər-qılmanı,

Yaxdı canım, neyləyim, bu duzəxin suzanı,

Bu canıma cəbr edib, qoydun fəğana, Mənli. (Məxdumqulu, 2010, p. 382)

Sevgidə uğursuzluğa düşər olan şair öz ətrafında baş verənləri görür və bunlarla barışmır, xalqa edilən hər növ haqsızlıq qarşısında səxsən özü dayanır və bunları qələmə almağa çalışır, nəticədə istəyinə nail olur. Akademik İsa Həbibbəyli şairin şeir dilini bu şəkildə qiymətləndirir: *“Məhtimqulu Fəraqinin oğuz türk ləhcəsindəki şeirləri ortaq türk dilində yazılmış ədəbiyyata parlaq nümunədir”* (Məhtimqulu, 2015, p. 5).

Məhtimqulu Fəraqinin məxsusi bacarığı ona ətrafındakı real həyat hadisələrini klassik divan ədəbiyyatı şeir şəkillərinin qəlibinə uyğun olaraq poetik boyalarla, həmçinin də fəlsəfi mənə duyumuna uyğun formada mənə və məzmunə xələl gətirmədən təsvir etməyə imkan verir və bu yüksək bilik şairə türkmən ədəbiyyatında dəyərli yer tutan dahi sənətkar olmağı nəsis edir. *“Məhtimqulu poeziyası türkmən xalqının müstəqillik arzularının himnidir”* (Həbibbəyli & Osmanlı, 2019, p. 17).

Türkmən şairinin yaradıcılığına nəzər yetirəndə Azərbaycan ədəbiyyatına, folkloruna, mədəniyyətinə, incəsənətinə vurğunluq çox aydın hiss edilir. Onun Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılıq ənənələrinə hörmətlə yanaşması, onlardan bəhrələnməsi, həmçinin də qədim Azərbaycan yer adlarının öz lirikasında qeyd etməsi buna bariz nümunə hesab edilməlidir. Elmi ədəbiyyatda göstərilir: *“... türkmən lirikasında Azərbaycan poetik örnəklərindən yaradıcı şəkildə faydalanma xalqlarımız və ölkələrimiz arasındakı doğmalığın, həmrəyliyin, yaxınlığın ifadəsidir. Bu qarşılıqlı əlaqələr hər iki xalqın ədəbiyyatı üçün faydalı olmuş, ədəbiyyatımızın daha da zənginləşməsinə və inkişaf etdirilməsinə töhfə vermişdir”* (Həbibbəyli & Osmanlı, 2019, p. 173). Ümumiyyətlə, Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığında Təbriz, Şirvan, Şamaxı, Nuxa kimi qədim yer adlarının işlənməsi, həmçinin də ana dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərə tez-tez müraciət etməsi və s. buna bənzər dil faktları türkmən şairinin Azərbaycana, Azərbaycan xalqına məhəbbətinin göstəricisi və sübutudur. Eləcə də, dahi türkmən şairinin Azərbaycana, onun mədəniyyətinə, şeir-sənət nümayəndələrinə rəğbətini yaradıcılığında daha aydın şəkildə görmək olur. Şair Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi klassik Azərbaycan şairlərinin adlarını lirikasında təsvir etməklə Azərbaycana məhəbbətini və rəğbətini, onun şeir-sənətinə vurğunluğunu yüksək poetik dillə təqdim edir və bu da hər iki türkdilli xalqın bir-birinə olan sevgisinin göstəricisidir.

Məhtimqulu Fəraqi Qəzəllərində Oxşar Motivlərin Müqayisəsi

Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığında klassik Azərbaycan şairi, XVI əsr dühası, dövrün ədəbiyyatına əvəzsiz sənət inciləri bəxş edən dahi Məhəmməd Füzulinin yerini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bunu təkcə biz demirik, Məhtimqulu Fəraqi şəxsən Məhəmməd Füzuliyə olan böyük sevgi və rəğbətini öz yaradıcılığında bildirmişdir. Şairi Məhəmməd Füzuliyə bağlayan nədir? Şairin yaradıcılığına (qəzəllərinə) diqqət yetirsək, görəcəyik ki, digər şairlərdən fərqli olaraq Məhəmməd Füzuli sevgisi, onun şəxsiyyətinə və qələminə hörmət daha çoxdur. Bunu tədqiqatçıların fikirlərində də görmək mümkündür: *“Bütün ədəbi nailiyyətlərinə baxmayaraq, Məhtimqulunun qəlbində bir arzusu olmuşdur, o da Füzuli zirvəsinə çatmaq. Şair bu arzusunu “Gələndir” (“Qələndir”) adlı şeirində dilə gətirmişdir:*

*Ol çərxi-fələk aylanadır şəms ilə ənvər,
Səyyarə bilədir ondadır mahi-münəvvər,
Əlimi uzatsam, yetəndir şaxəyi arar,
Ol şeyxi Füzuliyə sözüüm olsa, bərabər,
Soltani-Hüseyn, Mir Əlişir dünyada davağər,
Fərhad ilə Şirin, Leyli ilə Məcnun dilavər,
Bar yurdu gəzib, seyri-Xorasana gələndir”* (Həbibbəyli & Osmanlı, 2019, p. 160).

Türkmən şairi Məhəmməd Füzuli şeiriyyətindən qidalanaraq onun təkrarı deyil, sanki şairə bənzər dillə öz ürəyindəki arzu və istəklərini, ağrısını, acısını, ətrafa münasibətini, haqsızlıqlara dözümsüzlüyünü, sadə türkmən xalqına olan sonsuz sevgisini, bəzən də bu cür zülm qarşısında gücsüzlüyünü ifadə etməklə daha təsirli yolun “Füzuli şeiriyyəti” olduğunu nəzm nümunələri ilə təqdim edir

Məhtimqulu Fəraqi ilə Məhəmməd Füzuli düşüncələri arasında ümumilik, mühitə və kütləyə münasibətdə mövzu, fikir eyniliyi vardır. Bu cür xüsusiyyətlər bir növ hər iki yaradıcı şairin lirikasında “dil-üslub” məsələlərindəki bənzərlikdən xəbər verir. Ümumiyyətlə, Məhəmməd Füzuli ənənələrinin XVIII əsr türkmən ədəbiyyatı ilə əlaqəli olması əhəmiyyətli məsələlərdən hesab edilməlidir. “*Həqiqətən böyük mütəfəkkir Məhtimqulu Fəraqi, nəinki Azərbaycan-Türkmənistan, həmçinin bütün türk dünyasının birləşməsi, onlar arasında hərtərəfli əlaqələrin yaradılması istiqamətində həm bədii yaradıcılığı, həm də şəxsi fəaliyyəti ilə müstəsna işlər görmüşdür*” (Talibova, 2022, p. 29).

Məhtimqulu Fəraqi lirikasında qəzəl janrı mövzuca, formaca, məzmunca XVI əsr klassik şairimiz Məhəmməd Füzulinin qəzəlləri ilə müqayisə edildikdə hər iki şairin dilindəki sadəlik, xalq dilinə yaxınlıq hiss olunur.

Məhəmməd Füzulidə:

*Ol pərivəş kim, məlahət mülkünün sultanıdır,
Höküm onun hökmüdürür, fərman onun fərmanıdır.*

*Sürdü Məcnun növbətin, indi mənəm rüsvayi-eşq,
Doğru derlər: hər zaman bir aşiqin dövranıdır.
Ləhzə-ləhzə könlüm odundan şərərlərdir çıxan,
Qətrə-qətrə göz tökən sanmın sirişkim qanıdır.*

*Çaklər cismimdə tiği-eşqdən eyb etməyiz
Kim, cünun gülzarının bunlar güli-xəndanıdır.*

*Ey Füzuli, ola kim rəhm edə yar əfğaninə,
Ağılagil zar, onca kim, zar ağılamaq imkanındır*(Məhəmməd, 2005, p. 128).

Məhtimqulu Fəraqidə:

*Dostlarım, könlüm içində duzəxin suzanıdır,
İstəməz mən ol atəşi, neylək, haqqın fərmanıdır.*

*Fani cahən qırğısının pəncəsində qalmışam,
Qırğı əhlinin içində yamanlar yamanıdır.*

*Mərdi oynar oldu fələk eldə rüsva eyləyib,
Fani dünya gərdişi – namərdlər dövranıdır.*

*Ömrümün hər bir günü ötər oldu ələm bilən,
Salim ətraf fələyin bir qüssə gərdanıdır.*

*Adəm oğlun meymun kimin, fələk hər dəm oynayar,
Ol haqqın fələk üçün yaradan heyvanıdır.*

*Gündə yüz qətrə ötərəm ümman Xəzər ətrafindan,
Neyləyim, bu dəli könlüm fələk natəvanıdır.*

*Nə işləri qılar oldu ol haqqın dərgahında,
Fələyin bu karınə cümlə-cahan heyranıdır.*

*Məxdumqulu, söz deyəndə, söz axırın anlayın,
Ərsə əzazili şeytan qılan ol zəbanıdır (Məxdumqulu, 2010, p. 366).*

Bir-birinə uzaq əsrlərdə qələmə alınan nümunələri tutuşdurduqda görürük ki, bir çox misralarda müəyyən qədər fərqlər olmasına baxmayaraq, eyniyyət təşkil edir. Bu cür eynilik şairin Məhəmməd Füzuli lirikasına məhəbbətindən qaynaqlansa da, digər tərəfdən həm məzmun, həm də Şərq şeiri ənənələrinə xas olan struktura uyğunluğundan irəli gəlir. Nümunələrdə hər iki şairin “eşq atəşi və onun yanıqlı təsiri” bir-birinə uzaq olan əsrlərin öz mühitinə uyğun şəkildə təsvir edilməklə verilir. Burada dövrandan şikayət, zəmanəyə münasibət motivlərini, həmçinin də, mühitdən təsirlənməklə yaranan vəziyyəti aydın görmək olur. Deməli, Məhtimqulu Fəraqi “atəşin” iki şəkildə qəlbi “yandırır-yaxdığı” təqdim edir. Hər ikisində “ağrı” hissini daha yanıqlı olduğunu diqqətə çatdırmağa çalışır. Qeyd etməliyik ki, səkkiz beytdən ibarət olan qəzəlin beş beytində şair “fələk” sözünü müxtəlif məqamlarda işlətməklə diqqətini məhz ona yönəldir, elə bil ki, ondan küsdüyünü, onunla barışa bilmədiyini təqdim etməyə çalışır.

Aşağıdakı nümunə şairin Məhəmməd Füzuli yaradıcılığından hansı şəkildə təsirləndiyini və onu necə əzbərlədiyini göstərmək üçün çox əhəmiyyətlidir:

Məhəmməd Füzulidə:

*Nə görər əhli-cəfa məndə vəfadən qeyri,
Nə bulur şəm'i yaqan kimsə ziyadən qeyri.*

*Ey olan sakini-məscid, nə bulubsan bilmən,
Buriyasında onun buyi-riyadən qeyri.*

*Gəl xərabətə, nəzər saqiyyə qıl kim, yoxdur
Rüxi-safü meyi-safində səfadən qeyri.*

*Sərbəsər vadiyi-möhnətdirü qəm mülki-vücut,
Bir fəraqət yeri yox şəhri-fənadən qeyri.*

*Cümleyi-xəlq mənə yar üçün əğyar oldu,
Qalmadı kimsə mənə yar xudadən qeyri.*

*Əzmi-kuyində köniil yarlıq istər bizdən,
Əlimizdən nə gəlir xeyr-duadən qeyri.*

*Fəqr imiş fəqr, Füzuli şərəfi-əhli-vücut,
Özünə eyləmə həmdəm füyqəradən qeyri (Məhəmməd, 2005, p. 297).*

Məhtimqulu Fəraqidə:

*Varmıdır varmağa yerin başqa, xudadan qeyri,
Ərnağanın varmıdır ruyi-siyadan qeyri.*

*Gəzdiyincə çərxin altında cahanda can çəkib,
Nə tələb var sənə bu cəbri-cəfadən qeyri.*

*Həq edib, nahəq qılıb yürsən ürəkdən qan töküüb,
Hasilin nədir sənin cürmi-günadan qeyri.*

*Yeyib-içib, məhbub qucub, yatsan səhər rahat ilə,
Taqətin hanı sənin ruyi-riyadan qeyri.*

*Göz gözəldə, nəfs yeməkdə, dil dəxi qeybət ilə,
Şövkətin – şər, başda yox böylə həvadan qeyri.*

*Əvvəli anlamadım, sonra sözüənə getmədim,
Bu bələdə kimsə yox mən binəvadan qeyri.*

*Fikir et, Məxdumqulu, faniyə bax, nə görünər,
Sonu yox, yalanı çox, fövti-fənadan qeyri (Məxdumqulu, 2010, p. 338).*

Nümunələrə diqqət yetirdikdə görürük ki, Məhəmməd Füzuli qəzəli zəmanədən şikayət motivli olduğu üçün Məhtimqulu Fəraqinin ürəyinə yatmış, zövqünü oxşamış, elə bil ki, ürəyi sözlə dolu olan şairi dilə gətirmişdir. Şikayət məzmunlu motivlər şairin yaşadığı dövrdə, XVIII əsrdə hökm sürən ağır şəraitlə, türkmən xalqın acınacaqlı həyatı barəsində Məhtimqulu Fəraqinin düşüncələri ilə bağlıdır. Məlumatlardan da görüldüyü kimi, “*Fəraqinin türkmən xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri onun ziddiyyətləri mühakimə etməsidir*” (Məhtimqulu, 2014, p. 10).

Bu qəzəldə gördüyümüz bədiilik, ifadə imkanları, söz çalarlığı Məhtimqulunun Füzuli şeiriyətindən ruhlandığını və ondan təsirlənərək mənəvi güc aldığını sübut edir. Həmçinin də Məhəmməd Füzuli ruhu, “söz nəfəsi” türkmən şairinə öz fərdi keyfiyyətlərini daha açıq şəkildə nümayiş etdirməsinə şərait yaradır və onun qələminə riqətləndirir.

Məzmun və forma baxımından Məhəmməd Füzulinin XVI əsr ədəbi dilinə uyğun tərzdə yazdığı qəzəlini xatırladan eyni rədifli, XVIII əsrdə türkmən ədəbi dilinin qayda-qanunlarına riayət edilməklə qələmə alınan qəzəli müqayisə edək.

Məhəmməd Füzulidə:
*Mənim tək hiç kim zarü pərişan olmasın, ya Rəb!
Əsiri-dərdi-eşqü daği-hicran olmasın, ya Rəb!*

*Dəmadəm cövrəldir çəkdiyim birəhm bütlərdən,
Bu kafərlər əsiri bir müsəlman olmasın, ya Rəb!*

*Görüb əndişeyi-qətlimdə ol mahi, budur virdim
Ki, bu əndişədən ol məh pəşiman olmasın, ya Rəb!*

*Çıxarmaq etsələr təndən, çəkib peykanın ol sərvin
Çıxan olsun dili-məcruh, peykan olmasın, ya Rəb!*

*Cəfavü cövr ilə mö'tadəm, onlarsız nolur halım,
Cəfasinə hədü cövrinə payan olmasın, ya Rəb!*

*Demən kim, ədli yox, ya zülmü çox, hər hal ilə olsa,
Könül təxtinə ondan qeyri sultan olmasın, ya Rəb!*

*Füzuli buldu gənci-afiyət meyxanə küncündə,
Mübarək mülkdür, ol mülk viran olmasın, ya Rəb!* (Məhəmməd, 2005, p. 60)

Məhtimqulu Fəraqidə:

*Saqi ilə qurtulmadım mən bu bələdan, ya rəb,
Çıxa bilmən cəhd edib, ücbi-riyadan, ya rəb.*

*Taleyim etdi tülü, andım anı əxtəri-bəd,
Sən iraq et məni bu bəxti-siyahdan, ya rəb.*

*Yövmi-təşəhhüd deyər hal mənə, bir şahid eyn,
Qurtulurmu qəhbə can böylə güvadan, ya rəb.*

*Tən ibadətdə iləl, həm devi, şeytandır bəğəl,
Yad edib, əmri-əzəl hökmi-həyadan, ya rəb.*

*Dərgahına, ey kirdgar, qılsam ibadət yox qərar,
Edənimə yox ixtiyar sövmi-səladan, ya rəb.*

*Mən istərəm səndən səni, sən et iraq məndən məni,
Hacət rəva qıl, ya qəni, məni-mübtəladan, ya rəb.*

*Məxdumqulunu hər zaman basdı bəla, açdı zəban,
Eyləməsin hər möminan məhrum duadan, ya rəb.* (Məxdumqulu, 2010, p. 340).

Bu nümunədən də görmək olur ki, türkmən şairi Məhəmməd Füzulinin qəzəllərini çox oxumuş, onu sevmiş, ondan sözüən poetik incəliklərini öyrənmiş və dahi Azərbaycan şairinin üslubundan qədərincə istifadə etmişdir. Nümunələrə müqayisəli kontekstdən yanaşdıqda, məsələn, “ücbi-riya”, “əxtəri-bəd”, “bəxti-siyah”, “yövmi-təşəhhüd”, “məni-mübtəla və s. bu kimi izafət tərkibləri və buna bənzər klassik şeir dilinə xas olan xüsusiyyətlər, əsasən də XVI əsr Məhəmməd Füzuli dilinə aid olan üslubi cəhətlərdir.

Füzuli ədəbi məktəbi ilə türkmən şairinin əlaqəsinə məhz Məhəmməd Füzuli şeirinin bədii dil, sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən istifadəsinin nəticəsi kimi baxılmalıdır. Bir sözlə, türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqi XVI əsr klassik Azərbaycan şairinin qələm təcrübəsinə, söz dünyasına müraciət etməklə mövcud cəmiyyətdəki ictimai ədalətsizliyə, özbaşınalığa, şəriət qanunlarının eybəcərliyinə və bu kimi mənəvi cəhətdən xalqı narahat edən məsələlərə qarşı mübarizədə öz haqlı etiraz səsini ucaltmağı öyrənmişdir. Türkmən şairi Məhəmməd Füzulini oxumuş, öyrənmiş və özünə həmdərd bilmişdir, bir növ, söz xridarı ilə söhbətləşərək ürəyindəkiləri onunla bölüşmüş, narahat qəlbini onunla sakitləşdirmişdir. Nümunələrə nəzər yetirdikdə bu yaxınlıq daha çox hiss edilir:

*Gözümə hərgiz sənsiz görünməz cahən, ey dost,
Nə cahən, bəlkə, təndə olsa gər səd can, ey dost.*

*Dostlarına bu işlər bivəfəliq deyilmi?
Cana cəbrin artdırdın açdıqca zəban, ey dost.*

*Ol ki rüxsarın görüb, könül qondu sən yarə,
Can verib qurtulmaq yox, heç ona imkan, ey dost.*

*Vəslinə ümmid edən üzümüş əlin canından,
Çəşmin cəlladi-cahən, qaşındır kəman, ey dost.*

*Dəstiuri-zaman budur, məzlumə mürvət verlər,
Şərərə şövqün artar, etdikcə aman, ey dost.*

*Ümidli aşıqlərə vəsl ümmidin qət etdin,
Aşıqlərə cəbr ondan oldumu bu yan, ey dost?*

*Məxdumqulu, bir məxluq, mən aşiqəm, sən məşuq,
Gər desən: "İstəyim yox", varayın hayən, ey dost? (Məxdumqulu, 2010, p. 339)*

Bu qəzəl öz mövzusu ideya motivləri, həmçinin də intonasiya ahəngi, bədii ifadə formaları etibarilə də Məhəmməd Füzulinin qəzəlinə yaxındır. Qəzəl nümunələrinin bir-birinə yaxınlığı türkmən xalq şairinin Azərbaycan klassik şeirini daha dərindən bildiyini bir daha sübut edir, bir növ, bu sevgi, elmi baxımdan "Azərbaycan və türkmən xalqlarının ədəbi əlaqələrini də şərtləndirən hər iki xalqın dili, dini, taleyi və mədəniyyətlərində bir çox oxşar cəhətlərin olması, bir-birinə bağlılığı, ən mühümü isə hər iki xalqın eyni kökdən olmalarıdır" (Talibova, 2022, p. 21) fikri ilə səsleşir. Həmçinin də bu cür oxşarlıqları, sadəcə bir-birini təkrarlama olmayan, böyük sənətkarların eyni qayğılarla və oxşar düşüncələrlə yaşayıb-yaratdıqlarının göstəricisi olaraq qeyd edirlər (Həbibbəyli & Osmanlı, 2019, p. 168). Yuxarıdakı qəzəllə bağlı elmi ədəbiyyatda "Məhtimqulunun ülvə məhəbbətdən, sevgililər arasında sədaqətdən, vəfadan bəhs edən və dost kimi sevgilisinin nəzərdə tutulduğu "Ey dost" rədifli "Sət can, ey dost" qəzəli məzmunca Nəvainin "Qərayib üs-siğər"dəki "Dost" rədifli qəzəlinə daha yaxındır" (Osmanlı, 2020, p. 171) fikrinə də rast gəlirik.

Məhəmməd Füzulidə:

*Eşqdən canımda bir pünhan mərəz var, ey həkim!
Xəlqə pünhan dərdim izhar etmə, zinhar, ey həkim!*

*Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə,
Qoy məni dərdimlə, dərman eyləmə, var ey həkim!*

*Gər basıb əl nəbzimə, təşxis qılsan dərdimi,
Al əmanət, qılma hər bidərdə izhar, ey həkim!*

*Gəl mənim tədbiri-bihudəmdə sən bir sə'y qıl
Kim, olam bu dərdə artıqraq giriftar, ey həkim!*

Gör tənə-üryan ilə əhvalımı hicran günü,

Var imiş ruzi-qiyamət, qılma inkar, ey həkim!

*Çəkməyincə çareyi-dərdimdə zəhmət bilmədin
Kim, olur dərmani-dərdi-eşq düşvar, ey həkim!*

Rənc çəkmə, sihhət ümmidin Füzulidən götür

Kim, qəbuli-sihhət etməz böylə bimar, ey həkim! (Məhəmməd, 2005, p. 211).

Hər iki sənətkarın lirikasındakı mövzu, ideya, forma, həmçinin də fəlsəfilərin mənbəyi məhz “sələf-xələf” istiqamətində arzuların, istəklərin bir-birinə uyğun gəlməsidir. Elmi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, Məhtimqulu şeirlərində XVIII əsrdə cəmiyyətdə hökm sürən ictimai ədalətsizliklər, türkmən xalqının başına gələn bütün müsibətlər, onların ağrı-acıları, düşar olduqları məhrumiyyətlər, bir sözlə, türkmən cəmiyyətinin ictimai-siyasi mənzərəsi öz bədii əksini tapmışdır (Həbibbəyli & Osmanlı, 2019, p. 51).

Məhtimqulu Fəraqinin lirikasında diqqəti çəkən məqamlardan biri də türkdilli şeir üçün xarakterik olan heca vəznli şeir nümunələridir. Bu cür nümunələrdə də Məhəmməd Füzuli ruhunu, sevgisini aydın hiss etmək mümkündür.

Məhəmməd Füzulidə:

*Qönçələr açıldı, seyri-bağ edin, ey əhli-dil
Kim, görüb güllər, köüllər açılan çağdır bu çağ.*

*Səndən, ey bülbül, füzundur məndə möhnət fəsligül,
Sənsənü min tazə gül, hala mənü min tazə dağ...*

*... Məhrəm olmaz rindlər bəzminə mey nuş etməyən,
Ey Füzuli, çək ayağ ol bəzmdən, ya çək ayağ.* (Məhəmməd, 2005, p. 176).

Məhtimqulu Fəraqidə:

*Səhər vaxtı qafil olmayın, dostlar,
Dərgahlar açılan çağdır bu çağlar.
Rəhmətə tuş gəldi bu vaxt ərənlər,
Haqq nuru saçılan çağdır bu çağlar.*

*Asi olma, günahından yanaver,
Özün tanı, mənliyindən enəver,
Yaxşı vaxtdır, tövbə qılıb, dönəver,
Günahlar keçilən çağdır bu çağlar.*

*Haqq səni saxlasın hicran yelindən,
Yol azmayın yolçuların yolundan,
Məhəbbət camları döstün əlindən,
Hazır ol, içilən çağdır bu çağlar...*

*Məhtimqulu, getdin dünya küyünə,
Cahillikdə könül qoydun oyuna,
İndi ayaq basdın otuz öyünə,*

Göz yaşı saçılan çağdır bu çağlar (Məhtimqulu, 2015, pp. 168-169).

Hər iki nümunəni müqayisə etdikdə, ümumi olaraq “əruz vəznə → heca vəznə” qəlibini görə bilirik. Bu cür keçid türkmən şairinin şeir ustalığından və dahi Azərbaycan şairini özünə daha yaxın hiss etdiyindən xəbər verir. Məhəmməd Füzuli şeiriyyəti türkmən şairi üçün ilham mənbəyi hesab olunur və şairə bədii ümumiləşdirməyə müraciət etməklə yaşadığı dövrün eybəcər mənəşində keçirdiyi mənəvi iztirabların təsvirini təqdim etməyə, mühiti lənət və tənqid atəşinə tutmağa yol göstərir. Bir sözlə, “*Məhtimqulu müasirlərini, xalqı ədalətli cəmiyyətin, xoşbəxt yaşayışın mənbəyinin nə olduğuna göz yetirməyə, olub-keçən hadisələrin əsas mahiyyətini düşünməyə çağırırdı*” (Məhtimqulu, 2014, p. 6).

Məhəmməd Füzuli öz lirikasında əruz vəznin əsas əlamətlərindən hesab edilən qafiyə və rədifdən üslubuna uyğun şəkildə qədərincə istifadə etmişdir. Şairin qəzəllərində qafiyə, rədif və bu kimi digər poetik şeirə məxsus olan üsul və vasitələrdəki təmizliyi, saflığı hiss etmək mümkündür, bunlar da bütövlükdə nümunələrdə daha çox cazibədarlıq və ifadə imkanları yaradır. Nümunələrə diqqət yetirsək, məsələn:

Mənim tək hiç kim zarü pərişan olmasın, ya Rəb!

Əsiri-dərdi-eşqü daği-hicran olmasın, ya Rəb! (Məhəmməd, 2005) – qəzəldə Məhəmməd Füzulinin iki səs oxşarlığından ibarət olan tam qafiyəli sözlərə müraciət etdiyini görə bilirik. Lakin Məhtimqulu Fəraqinin qəzəldə isə, məsələn:

Saqi ilə qurtulmadım mən bu bələdan, ya rəb,

Çıxa bilmən cəhd edib, üçbi-riyadan, ya rəb (Məhəmməd, 2005) – tək səs oxşarlığından ibarət qafiyə nəzərə çarpır. Nümunələrin hər ikisində rədif eyni mənalı sözün təkrarından ibarətdir.

Nəzərə çatdırmalıyıq ki, tədqiqatda əsas məqsədimiz böyük türkmən şairinin Məhəmməd Füzulidən təsirlənməsini örnəklər əsasında göstərməkdir, şeirinin vəznə və qafiyə quruluşundan bəhs etmək deyildir. Bu, ayrıca bir məqalə mövzudur.

Nəticə / Conclusion

Məhəmməd Füzuli və Məhtimqulu Fəraqi yaradıcılığında oxşarlıq fərqli əsrlərdə yaşayıb-yaradan sənətkarların həm türkmən, həm də Azərbaycan lirikasındakı ədəbi-tarixi prosesin təzahürüdür. Bu, hər iki ədəbiyyatın şeiri qarşısında duran vəzifələrin, poetik yaradıcılıq ənənələrinin yaxınlığından irəli gəlir. Müqayisə zamanı belə nəticəyə gəlinir ki, Məhtimqulu Fəraqi Məhəmməd Füzulini yaxşı tanımış və onun yaradıcılığının – lirikasının vurğunu olmuş, bir sözlə, türkmən şairi təkrarçılıq etmədən klassik Azərbaycan şairindən, onun lirikasından təsirlənmiş, ictimai-fəlsəfi məzmunlu nümunələr yazmışdır. Hər iki şairin nəzm yaradıcılığında oxşarlıqları; zəmanə zülmündən şikayət motivləri, ədalətsizlik mənəvi iztirabın yaşadığı dövrün aparıcı xüsusiyyətləri olmaqla, lirikada öz bədii ifadəsini tapmasıdır.

Müxtəlif əsrlərdə yaşamalarına baxmayaraq, hər iki şairin lirik yaradıcılığı müqayisə olunanda fərqli xüsusiyyətlər cüzi nəzərə çarpır. Bu cür fərqlərdən biri nümunələrin tərkibindəki (Məhtimqulu Fəraqinin qəzəl nümunələrində) beyt sayının bəzi hallarda çox, bəzən də az olmasıdır. Bəzən də, məzmunla xələl gəlmədən Məhəmməd Füzulinin qəzəli Məhtimqulu Fəraqi qələmində fərqli adla adlandırılır. Həmçinin, qəzəl nümunəsi türkmən şairinin qələmində fərqli janrda, dördlük şəklində təqdim edilir. Bu cür fərqlər şairin şeiriyyətinə xələl gətirmir, mövzu və məzmun dəyişikliyinə şərait yaratmır.

Türkmən xalqının sevimli şairi bir sıra janrlara müraciət edərək sənət nümunələri yaratsa da, qələmini qəzəl janrında da sınaqdan keçirmiş və burada da öz sözünü demişdir. Böyük türkmən şairinin klassik şeir janrlarından olan qəzəl yaradıcılığında Məhəmməd Füzuliyə rəğbətini daha çox hiss etmək olur. Bir sözlə, Məhəmməd Füzulinin qəzələ olan sevgisi Məhtimqulu Fəraqinin qəlibində ən yüksək zirvəyə qalxmışdır. Məhtimqulu Fəraqi lirikasındakı məna dərinliyi, fəlsəfi

məzmun, məntiqi çalar məhz türkmən xalqına olan sevgidən, vətənə bağlılıqdan qidalanmaqla təşəkkül tapır.

Ədəbiyyat / References

- Həbibbəyli, İ., & Osmanlı, İ. (2019). *Məhtimqulu Fəraqi və Azərbaycan*. Elm və təhsil.
- Məhəmməd, F. (2005). *Əsərləri* (Vol. Altı cildə). Şərq-Qərb.
- Məhtimqulu, F. (2014). *Seçilmiş əsərləri* (A. dilində, Trans.). Elm və təhsil.
- Məhtimqulu, F. (2015). *Divan* (A. dilində, Trans.). Elm və təhsil.
- Məxdumqulu, F. (2010). *Seçilmiş əsərləri*. MBM.
<https://turuz.com/az/book/title/M%C9%99xdumqulu+F%C9%99raqi+Se%C3%A7ilmi%C5%9F+%C6%8Fs%C9%99rl%C9%99ri>
- Mizrzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (dərslük)* (Vol. II nəşri). Azərbaycan Universiteti.
- Osmanlı, İ. (2020). Məhtimqulu Fəraqi və Əlişir Nəvai. *Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 1*, 164-174.
<https://doi.org/http://dx.doi.org/10.29228/edu.155>
- Talıbova, T. (2022). *Azərbaycan-Türkmənistan ədəbi əlaqələri (1912-2022)* Elm və təhsil.
- Древнетюркский словарь*. (1969). (В. М. НАДЕЛЯЕВ, Д. М. НАСИЛОВ, Э. Р. ТЕНИШЕВ, & А. М. ЩЕРБАК, Eds.). ИЗДАТЕЛЬСТВО «НАУКА» ЛЕНИНГРАДСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ. <https://altaica.ru/LIBRARY/dts.pdf>